

„Megtettem mindent, amit megtehettem”

Tamás Attila halálára

Megint zsugorodott szellemi léterünk amúgy is fájdalmasan szűk, kicsinyes világa. Elhunyt társunk, Tamás Attila változatos és nagy emberi történéseknek volt a tanúja; tudósi meggyőződését és irodalmi becsületét sokféle trend, összeütközés, kollízió alakította és tette próbára. 1930-ban született, a világháborús összeomlást gyerekként, kamaszként élte át. Édesapja még a Magyar Távirati Iroda munkatársaként, a visszacsatolt erdélyi, partiumi területekért felelős főhivatalnokként munkálkodott, ő maga már Dunapentelén, Sztálinváros építésekor sürgölődött, tervezett új világot, s okozott valóban pillanatnyi, döbbszent csendet a zsvajgó (lumpennekkel, vagányokkal, melósokkal zsúfolásig telt) kocsmában a neki nem járó fémpénzt a csaposnak visszaszolgáltatva. Hite szerint egy valahai világ csúfos összeomlását élte meg, s kulturális kereső mozdulatai az ötvenes és a hatvanas években az akkor alakuló új rend kínálatához kapcsolódtak.

A fiatal értelmiségi a német–magyar szakot 1953-ban fejezte be, s (más, korábbi munkahelyek után) a budapesti középiskolai tanárság négy éve alatt írta meg *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig* című kandidátusi disszertációját. A dolgozat és a megszerzett fokozat először a szegedi egyetemre segítette, majd (Barta János respektáló jóakarátát kiváltva) a debreceni universitás katedrájára juttatta. A tanulmány 1964-ben jelent meg könyvalakban, s 1998-ban, több mint harminc év múlva lényegében változatlan formában látott újfent nyomdafestéket és napvilágot. A szerző előszavában a korrekciók hiányát higgadtan, önérzetesen indokolja: az értekezés főbb gondolatait vállalhatónak tartja, a költészeti vizsgálódáshoz kapcsolt valahai összefüggésrendszer 1997 decemberében sem kívánja megtagadni. (Néhány mondatot, amint maga mondja, szívesen kiiktatna a könyvből, de a kor múltat retusáló kísérletei éppen eléggé viszolygatják ahhoz, hogy számukat ne akarja növelni.) Az irodalomtörténész ezredfordulós helyzetértékelésével csak egyetérthetünk. A *Költői világképek fejlődése...* messze kimagaslik az ötvenes-hatvanas évek irodalomtörténeti kísérletei közül, problémafelvetése és problémakezelése ma is sok tekintetben figye-

NYILASY BALÁZS (1950) költő, irodalomtörténész. A Károli Gáspár Református Egyetemen tanít.

lemreméltó. Tamás Attilát 1964-es munkájában mindnekeelőtt az a bonyolult, komplex (máig értelmezést igénylő) dilemmahalmaz foglalkoztatja, amelyet újkori válságérzetként, krízisként, átható problematizálódásként, a modernizmusra jellemző távlatvesztésként szoktunk körülírni, megcímkézni. E dilemmahalmazt az ötvenes-hatvanas évek marxista kultúrfilozófiája – tudjuk – az imperializmus elidegenedettségek termékeként gondolta el, értő, sokoldalú (bölcseleti, társadalom- és művelődéstörténeti, kultúrfilozófiai) átmeditálását már csak azért sem tartotta szükségesnek, mert a diadalmas, marxista-szocialista távlatosság a bizonyossághiányt eleve felülírta. E szemlélet egyes elemeit, kategóriáit Tamás Attila is kénytelen átvenni: az imperializmus elembertelenítő tendenciáit ő is hangsúlyosan emlegeti, s a válságérzetet fogalmakba transzponálva mindenekelőtt a szubjektum-objektum hegeli-marxi-lukácsi kategóriáit alkalmazza. A *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig* azonban egészében mégiscsak opponálja a kor voluntarista, bizonyosságcentrikus gondolkozásmódját. A tanulmányban a föltétlen, statikus távlatlátás háttérbe szorul, a válságérzet és a hozzá kapcsolódó dinamikus költői reakció minőségi, karaktermeghatározó tényezővé válik. A magyar költészet fő-fő szereplői, Arany János, Ady Endre, József Attila mindegyre a krízistapasztalattal, távlatiánnyal birkózva tűnnek fel előttünk.

Arany harmonikus, életbizalommal áthatott *Toldija* az irodalmár számára objektum és a szubjektum hasadásait meghaladó, egybeforrasztó műként, ép-ségteremtő ellenvilágként mutatkozik meg. Az „utolsó homérída” a XIX. század közepén egy pillanatra még el tudja érni, hogy a hasadások eltűnjenek, a világ a maga érzéki teljességében nevéssen vissza az emberre, s a művészi alkotás a teljesség, megoldottság szuggesztíóját sugallja, közvetítse. A krízistapasztalatot azonban Arany János sem tudja tartósan háttérbe szorítani. A „dolgok természetes rendje” már a *Toldi estéjében* felborul, a *Bolond Istók* „keserűen frivol” hangja s az ötvenes évek lírája pedig egyértelműen csorbulásról, hiányról, elesettségéről tanúskodnak; a „rend, az áttekinthetőség, az érthetőség” elvész a világból, a szalontai alkotó „sok tekintetben modern költő lesz”.

A nyugtalan, világhiányos életérzés stációit a fiatal tudós Arany átvilágítása után Ady Endre költészetében nyomozza tovább. A romantikus riadalmakkal teli világkép a diszharmonia további erősödését jelzi számára. A századelő alkotójánál már az egész világ szöttese kibomlik; ellenséges, félelmetes, kiismerhetetlen erők törnek a magára maradt individuumra. A „külvilág egészében önmagára találó, benne magát otthon érző, vele sokoldalú, harmonikus kapcsolatba lépő ember” megvalósítása, megalkotása elháríthatatlan nehézségekbe ütközik, bár a magyar költő (a világirodalom modern polgári lírikusaitól eltérően) végül mégsem mond le azoknak az okoknak a felderítéséről, amelyek ilyené tették a világot, s „ha reménytelennek látja is az ellene való harcot, azért soha nem adja fel végleg”.

Az „imperializmus társadalmának teljes, embertelen anarchiája” s a vele járó fragmentalizálódás ott kísért a könyv harmadik, már a XX. században

született hősnél is. Tamás Attila nem a *Szocialisták*, a *Munkások*, *A város peremén* szerzőjét idézi meg, az ő József Attilája a *Téli éjszaka* költője: a fenyegető, fagytól és sötétségtől uralt világot metszően pontos látással, „konkrét, anyagi valóságként”, „hibátlan élességgel” megjelenítő, a „megdermedt dolgok halmazá”-t megmutató, a cserjeágaktól karcolt lét kirakatüvegét felcsillantó, a szép ember telenséget számba vevő alkotó. De ez a József Attila nagyon távol áll attól a művésztől is, akit Beney Zsuzsa, Németh G. Béla jóval később, a nyolcvanas években majd a fájdalom zsenijeként, a szükségképpen léthiány felismerőjeként prezentálnak. A *Költői világképek...* poétahőse nem a dadogó létmagány, hanem a küzdő, kiterjeszkedő, közösségi emberség képviselője. A szétzilálódás, önfeladás kísértéseit fegyelemmel ellensúlyozza, tudatosan néz szembe a föléje súlyosult kozmosszal, törvényeket érzékel, új, egyetemes összefüggéseket lát, s a szilárd rend elemeit tartalmazó világkép megrajzolására vállalkozik. „Számba veszi magányát, és mégsem retten meg [...] maga köré tekintvén pedig elsőként látja meg tisztán érthető és mégis varázslatos szépségében ezt a fölébe hajló végtelent.”

A *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, újfent hangsúlyoznám, a mai olvasó számára is érzékeny, érdekes munka, és az irodalomértelmezői pálya későbbi szakaszainak ismeretében már azt is jól látjuk, hogy Tamás Attila további kereséseinek ethoszát is megelőlegezi, problémafelvetéseinek irányát is megmutatja. A voluntarista válságfilozófiát már 1964-ben visszautasító s a krízistapasztalat világkép-befolyásoló szerepét belátó irodalmár ugyanis a hetvenes évek elejére a dogmatikus marxista művészetfilozófia, irodalomértés egyik legkorrektebb ellenlábásává válik. *Irodalom és emberi teljesség* című, 1973-as tanulmánykötetében Lukács György esztétikájáról (1700 lap terjedelmű, roppant művéről) szólva széles körűen, átfogó igénytelenséggel mutat rá a lukácsista-szocialista művészetontológia alkalmatlanságaira. A valóság és a tükrözés fogalmi pilléreit meghatározatlannak, inkonkrétnek tartja, nem látja indokoltnak a művészet-tudomány párhuzamot, s elutasítja az ábrázoló realizmus primátusát is. „Marx és Engels voltaképpen nem bizonyítottak többet, mint azt, hogy a művészet tükrözi a valóságot, akár csak az állam, a jog, a vallás, az erkölcs stb., s ezen leginkább azt értették: ezek milyenségét mindig meghatározták a társadalmi viszonyok. Azt, hogy a művészet lényege a valóság minél hívebb [...] tükrözése, azt nem bizonyították, csupán néhány, a realizmust igenlő megjegyzésük van – regényekre és drámákra vonatkozóan [...] Lukács figyelmen kívül hagyja, hogy az általa megkövetelt sajátos művészi szempontok csupán a fent jelzett másik igényből magyarázhatók meg; viszont abból az igényből, amelyből a tudomány törvényei [...] nem” – fejtegeti könyvében.

A lukácsi deduktív spekuláció módszerével s az ismeretelvé, tükrözéses (realista szupremáciához vezető, korlátozó, szűkítő) művészetelmélettel való vita hívja életre Tamás Attila 1972-ben megjelent könyvét, *A költői műalkotás fő sajátosságait* is. A kutató a költészet ontologikus, antropologikus kérdéseinek ügyében induktív, „empirikus” módszerrel próbálkozik: ma is rendelkezésre álló

törzsi költészetek tanúságtétele alapján ősköltészeti csíraformákra következett, s ezek karakterét, rendeltetését vizsgálva igyekszik megérteni a „teljes értékű” műalkotások mibenlétét, funkcióját. A számításba vett „műfajcsírák” – úgy látja – nem valamiféle „ismereti”, „tükrözési” rendeltetés és érték mellett tanúskodnak. A vizsgálódó a munkadalokat, büszkeségeket, varázséneket, diadaléneket, siratókat számba véve az életenergiák felfokozására, az önpusztítással fenyegető erőktől való megszabadulás processzusaira figyel fel, a dolgok birtokbavételét, belső és külső ritmusok összehangolódását konstatálja. S bár „az eseményekről való egyszerűbb beszámolások”-ban a történet tudatosítására irányuló akaratot, az „ismeretértéket” is fölfedi, fölfedezi, a költészet rendeltetését alapvetően azokban a viszonylatokban, kapcsolatrendszerekben éri tetten, amelyek ember és világ kapcsolatának rendezésére, harmonizálására vonatkoznak.

A „külvilág egészében önmagára találó, benne magát otthon érző, vele sokoldalú, harmonikus kapcsolatba lépő ember” – idéztem meg a *Költői világhépek* kapcsán azt az emberi, költészeti ideált, amely Tamás Attila számára esztétikai, művészetfilozófiai, irodalomelméleti töprengései során is vezérfonálul szolgál. A tudós indíttatásának „szocialista” sugallatait, a létezés társas természetére, aktivitására, evilágiságára, transzcendenciamentességére vonatkozó alapgondolatait, látjuk, a hetvenes években is továbbviszi, de a marxista irodalomszemlélet „ismeretelvű” szűkösségét mindegyre bővíti-korrigálja. Közben azonban honi tájainkon is megváltozik az irodalomtudományt, irodalomértést meghatározó feltételrendszer. A kommunista ellenőrzés lazulásával a nyugati elméleti trendek (divatok) egyre nagyobb presztízszt nyernek. A strukturalista és jeleméleti megközelítések már 1970 körül számottevő hatást gyakorolnak a magyar gondolkodásra, s nem sokkal később a „nagy elméleti bummm” számos más árama is nagy erővel zúdul az esztétikusokra, kultúrfilozófusokra, irodalmárookra. A nyolcvanas évektől a folyamat tovább gyorsul, erősödik, s az ezredfordulóra irodalomértésünk meghatározó premisszái, értékpreferenciái már olyasféle „kultúrfilozófiához” kapcsolódnak, amely az ember elszigetelt, statikus helyzetét evidens adottságként fogja fel. E gondolkozásmód a válságazonos attitűdöt, a krízis sodrásában való elhelyezkedést természetesnek tartja, a teoretikus választekből a végtelen determinisztikus erejű (jelentés nélküli különbözőségek rendszereként felfogott) nyelv és a szétszórt, disszeminációs személyiség képzetét emeli ki. Teljességgel átalakul az értelmezői beszéd módszertana is. A teória gyakorlattal való korrekt szembesítése mind ritkábbá válik, a logikai, érvelési korrektség, ellentmondásmentesség kívánalma elhalványodik, az absztraktumokat teremtő fogalmiság jelentősége megnő, az erős konceptualizáció automatikusan értékhelyzetbe kerül, s nem szorul átgondolásra, ellenőrzésre. Az „aktivista”, „emberérdekű”, „humanista” művészetideál fő ellenfele immáron nem a dogmatikus lukácsizmus, marxizmus, hanem a nyelvfetisista-determinációs, disszeminációelvű kultúrfilozófia és metodika.

Tamás Attila 1993-ban megjelent, *Töprengések az irodalmi értékről* című könyve arról tanúskodik, hogy a tudós a fentebb jelzett nézetegyüttesben és a hozzá

tartozó elvi, módszertani premisszában nemigen hisz, és a modern irodalomelmélet sikeres, nagy trendjeihez, bevett igazságaihoz sem a feltétlen elfogadás attitűdjével közelít. (A rá kezdettől jellemző holisztikus, teljesebb igazságokat kereső – összeillesztési lehetőségeket és inkompatibilitásokat mérlegelő – gondolkozásmód egyébként sem tudja elfogadni, hogy a teoretikus egyetlen karakteres elméleti rendszerhez kapcsolódjék, s annak más iskolákhoz való viszonyát egyáltalán ne firtassa.) A szemiotikai-kommunikációelméleti irodalomtudományt például a korábbi megismeréscentrikus esztétikai elgondolások „örökösöként” tartja számon, s nem gondolja, hogy a művészi tevékenység lényege „hírértékű közlemények kódolási eljárásainak kiválasztásában és elvégzésében” állna. „[...] a szónak megvan ugyan a jelszerűsége, mégis sokkal több pusztá jelnél”, „[...] a teljesen kommunikációs alapsémára épült műelmélet mindaddig ön maga megalapozásával is adós maradt” – tesz kritikus megjegyzéseket a jel-elméleti, információs irodalomelmélet margójára, s a hazai divatokhoz kapcsolódva a megközelítés steril változatáról beszél.

De ezt az újabb, másféle vitát Tamás Attila már nem azzal az energiával vállalja fel, mint az előzőt vállalta volt. A *Töprengések az irodalmi értékről* nem korábbi könyvei kifejtő, érvelő, módszeresen szembesülő logikáját követi: a szerző itt aforisztikus módban, asszociációs kapcsolásokat alkalmazva beszél, kérdéseket sorjáztat, mindvégig önmegszólító narrációt használ, s tépelődő önróniával konstatálja a szituáció roppant megváltozását. „Nem veszed észre magadon az öregedés árulkodó jeleit? Igaz, időnként a legújabb kutatókra is hivatkozol, valahogy mégiscsak egyre a régi nótát fújod. Nehezedre esik megpróbálni a lépéstartást napjaiddal. Olyan személyiségek szemével nézed a művészeteket, akik egyetemes létösszefüggésekben akarják föllelni a helyüket. Így vizsgálod az irodalmat is, egy olyan korszakban, amelyben már évtizedek óta a személyiség széteséséről vagy éppen ennek az eltűnéséről beszélnek szakmád fiatalabb, rangos képviselői.”

...

E becsületes, okosan mérlegelő, igazságaihoz ragaszkodó tudóst – nincs okom tagadni – mindig szerettem. De vonzódtam az emberhez és a tanárhoz is, hiszen hallgatója, később egy időre munkatársa voltam. Szegedről átjáró, friss tanszékvezetőként éppen csak ismerkedett új munkahelyével, amikor egy debreceni önkiszolgáló étteremben véletlenül összetalálkoztunk, s a másodéves hallgatót szóra méltatta, asztalához invitálta, sörével kínálta. Kicsit később egyetemi fogadóóráján József Attila kötetten a kezemben kerestem fel, és meglepett örömmel konstatáltam, hogy a Freud születésnapjára írott költeményt ő sem érti egészen, és az *Ars poéticát* sem tartja jelentős műalkotásnak, pedig a középiskolában vitathatatlan, hibátlan értéként prezentálták nekünk. Első publikációimat számon tartotta, s mellékesen pár szavas elismeréssel nyugtázta. Már ekkor éreztem, hogy ennek nagyon is örülhetek, és később még inkább megtanultam becsülni a tőle származó tárgyilagos (szuperlatívuszoktól, ömlengések-

től nagyon is mentes) helyeslést, egyetértést. Kollégiumait nagyon hasznosnak ítéltém, s meggyőződéssel ajánlgattam hallgatótársaimnak, akik inkább a látványosabb, „színesebb” előadókat kedvelték. Közismerten szigorú vizsgáztató volt, a negyed-ötöd éves megmérettetéseken nem ismert pardont, de később, a doktori szigorlaton meglepetéssel tapasztaltam, hogy nagyvonalú is tud lenni. A neki küldött írásokat nemcsak lelkiismeretesen elolvasta, de általában alaposan be is ceruzázta, s kötzöni való bolond lehetett, aki ezt sértésként és nem nagy-nagy segítségként fogta fel. Eszmecsatáinkról is jó emlékeket őrzök. Ideális vitapartner volt; a vele folytatott disputa sosem az összeférhetlenség, kibékíthetlenség jegyében zajlott. A többféle nézőpont igazságait beláttad, az árnyalások, kiegészítések szükségét megérezted, de álláspontod, identitásod mégsem lepleződött le merő tévedésként, érvénytelen semmisségként. Megtiszteltetésnek vettem azt is, ha nagy ritkán (egy-két üveg bor után) kissé leolvadt róla a korrekt fegyelem, és a megnyilatkozó, önfeltáró bizalom is megjelent szavaiban, gesztusaiban. Az új évezred első évtizedének közepén a hazai társadalmi helyzetet, a politikai választás esélyeit latolgattuk, s az esetleges nem kívánt, nem várt eredményt felvetve csöndesen, szomorúan mondta: ha ez megtörténik, meglásd, hamarabb fogok meghalni. Halála szerencséjére akkor még nem következett be. Pár hete, március másodikán temettük el. Írásomhoz címül meggyőződéssel választottam Dsida Jenő szép sírfeliratának első sorát. De a „Megtettem mindent” kijelentését, helyzetértékelését az ő becsületes, tárgyilagos lénye, meglehet, sokallná. Tegyük hát hozzá az emberibb mértéket teremtő *majdnem* módosító szót. Majdnem mindent megtettél, amit megtehetted, Attila. Szeretet és hála kísérjen, Isten veled.

Kis impalahid (2014, faragott, csiszolt fekete impala gránit, 7×46×77 cm)

